भारतीय संविधानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान : एक अभ्यास

प्रा. मिलिंद मनवर
मा. सु. पा. महाविद्यालय मानोरा.जि.वाशिम

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या दीर्घ प्रवासानंतर १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला. परंतु स्वातंत्र्यासोबतच देशासमोर एक नवे आव्हान उभे राहिले – विविध जाती, धर्म, भाषा व परंपरा असलेल्या समाजाला एकत्र आणून, समानता व सामाजिक न्यायावर आधारित लोकशाही राष्ट्रव्यवस्था उभारण्याचे. या कार्यासाठी संविधान ही एक भक्कम चौकट ठरली. भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान हे सर्वात महत्वाचे मानले जाते.

डॉ. आंबेडकर हे केवळ संविधान तज्ज्ञ नव्हते, तर ते समाजसुधारक, अर्थशास्त्रज्ञ, कायदेतज्ञ आणि मानवी हक्कांचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी समाजातील विषमता, शोषण आणि अस्पृश्यतेचा बारकाईने अभ्यास केला होता. म्हणूनच मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून संविधानाची रचना करताना त्यांनी मूलभूत हक्क, सामाजिक न्याय, समानता आणि लोकशाही मूल्यांचा भक्कम पाया घातला.त्यांच्या योगदानामुळे भारतीय संविधानाला केवळ कायदेशीर स्वरूप न मिळता एक सामाजिक क्रांतीचे अधिष्ठान लाभले. त्यांनी अनुच्छेद १७ द्वारे अस्पृश्यतेचे निर्मूलन केले, अनुच्छेद ३२ ला "संविधानाचा हृदय व आत्मा" असे संबोधले, अनुसूचित जाती-जमातींसाठी आरक्षण व्यवस्था दिली, महिलांच्या हक्कांसाठी हिंदू कोड बिल सादर केले आणि राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वांमधून सामाजिक-आर्थिक लोकशाहीची कल्पना प्रत्यक्षात आणली.आज भारतीय लोकशाही जेवढी स्थिर, प्रगल्भ आणि सामाजिक न्यायाभिमुख आहे, त्याचे श्रेय मोठ्या प्रमाणावर डॉ. आंबेडकरांच्या दूरदृष्टीला जाते. म्हणूनच त्यांना "भारतीय संविधानाचे शिल्पकार" म्हणतात.

संशोधनाचा उद्देश

या संशोधन लेखाचा मुख्य उद्देश पुढीलप्रमाणे आहे :

1. भारतीय संविधान निर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
2. त्यांच्या योगदानातील प्रमुख बाबी – मूलभूत हक्क, आरक्षण व्यवस्था, महिला हक्क, राज्य धोरण तत्त्वे यांचे विश्लेषण करणे.
3. आंबेडकरांच्या विचारांमुळे भारतीय लोकशाही आणि सामाजिक न्याय कसा बळकट झाला हे दाखवून देणे.
4. आजच्या काळात त्यांच्या संवैधानिक तत्त्वांची प्रासंगिकता अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती

या अभ्यासात दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

1. संविधान सभेतील चर्चेची अधिकृत कागदपत्रे
2. आंबेडकरांचे भाषण व लेखन
3. शैक्षणिक जर्नल्स, पुस्तके, शोधनिबंध
4. ऑनलाईन उपलब्ध सरकारी व शैक्षणिक संदर्भ साहित्य

यांचा गुणात्मक विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. हा अभ्यास वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे.

संविधान सभेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका

भारतीय संविधानाच्या निर्मिती प्रक्रियेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण व ऐतिहासिक ठरते. २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी त्यांची संविधान सभेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती झाली. ही समिती सात सदस्यांची होती, परंतु अनेक सदस्य अनुपस्थित राहिल्याने संविधानाचा संपूर्ण मसुदा तयार करण्याची जबाबदारी प्रामुख्याने डॉ. आंबेडकरांच्या खांद्यावर आली. त्यांनी ही जबाबदारी अत्यंत कुशलतेने व दूरदृष्टीने पार पाडली.संविधान सभेत एकूण ११ अधिवेशने झाली व १६५ दिवस कामकाज चालले. यापैकी ११४ दिवस केवळ संविधानावर चर्चा झाली. या चर्चांमध्ये डॉ. आंबेडकरांचा सहभाग विशेष उल्लेखनीय ठरला. त्यांनी जवळजवळ प्रत्येक वादविवादात सक्रिय सहभाग घेतला व मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून संविधानाच्या प्रत्येक कलमाचे समर्थन व स्पष्टीकरण दिले.

डॉ. आंबेडकरांच्या योगदानात काही वैशिष्ट्यपूर्ण मुद्दे दिसून येतात. त्यांनी संविधानात सामाजिक न्याय, समानता आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचे तत्त्व अधोरेखित केले. अस्पृश्यता निर्मूलन, मूलभूत हक्कांची हमी, आरक्षण व्यवस्था आणि लोकशाही मूल्यांचे रक्षण याबाबत त्यांनी ठोस भूमिका मांडली. त्याशिवाय, त्यांनी अनुच्छेद ३२ ला "संविधानाचा हृदय आणि आत्मा" असे संबोधून नागरिकांना न्यायालयीन संरक्षणाची हमी दिली.डॉ. आंबेडकर हे केवळ तांत्रिक कायदेतज्ज्ञ नव्हते, तर ते सामाजिक विषमतेविरुद्ध लढणारे नेते होते. त्यामुळे त्यांनी संविधान सभेत मांडलेली मते ही केवळ कायदेशीर चौकट तयार करणारी नव्हती, तर भारताच्या भविष्यातील सामाजिक क्रांतीचा पाया घालणारी होती.संविधान सभेत त्यांनी दाखवलेले नेतृत्व, स्पष्टवक्तेपणा आणि प्रगल्भ विचार यामुळेच त्यांना आज "भारतीय संविधानाचे शिल्पकार" म्हणून गौरवले जाते.

मूलभूत हक्कांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान

भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मूलभूत हक्कांची संकल्पना अत्यंत सखोलतेने मांडली. त्यांच्या मते लोकशाही केवळ राजकीय मर्यादेत न

राहता सामाजिक व आर्थिक जीवनातही लागू झाली पाहिजे. या दृष्टीकोनातून त्यांनी नागरिकांना दिले जाणारे मूलभूत हक्क संविधानात ठळकपणे अंतर्भूत केले.

डॉ. आंबेडकरांनी संविधानात नागरिकांना समानतेचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, शोषणाविरुद्धचा अधिकार, धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार, सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क आणि घटनेतील उपाययोजनांचा अधिकार यांचा समावेश करण्यास महत्त्व दिले. विशेषतः अस्पृश्यता निर्मूलन हे त्यांचे एक ऐतिहासिक योगदान ठरले. अनुच्छेद १७ अंतर्गत अस्पृश्यता बेकायदेशीर ठरवून समाजातील शतकानुशतकांची अन्यायकारक प्रथा संपवली.

त्यांनी अनुच्छेद ३२ ला "संविधानाचा हृदय आणि आत्मा" असे संबोधले. कारण या कलमान्वये प्रत्येक नागरिकाला न्यायालयात जाऊन आपल्या मूलभूत हक्कांचे रक्षण करण्याचा अधिकार मिळाला. हे तत्त्व भारतीय लोकशाहीचे खरे रक्षणकर्ते ठरले.याशिवाय, त्यांनी दुर्बल घटक, अनुसूचित जाती-जमाती तसेच मागासवर्गीयांच्या उन्नतीसाठी आरक्षणाची तरतूद करून सामाजिक न्यायाची पायाभरणी केली. त्यांचे म्हणणे होते की, सामाजिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या दुर्बल असलेल्या घटकांना समतेची खरी संधी मिळावी यासाठी सकारात्मक भेदभाव आवश्यक आहे.

डॉ. आंबेडकरांचे हे योगदान केवळ कायदेशीर चौकट निर्माण करणारे नव्हते, तर भारतीय समाजाच्या पुनर्रचनेसाठी अत्यंत क्रांतिकारक ठरले. त्यांनी दिलेले मूलभूत हक्क हे भारतीय नागरिकांच्या जीवनात स्वाभिमान, आत्मविश्वास आणि न्याय मिळवून देणारे ठरले.आजही भारतातील प्रत्येक नागरिकाला आपले हक्क सांगताना डॉ. आंबेडकरांची आठवण अपरिहार्य ठरते. त्यामुळेच त्यांना "भारतीय संविधानाचे शिल्पकार" म्हटले जाते.

सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वज्ञानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू म्हणजे सामाजिक न्याय होय. त्यांच्या मते खऱ्या अर्थाने लोकशाही तेव्हाच यशस्वी ठरते, जेव्हा समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी, सन्मान आणि अधिकार मिळतो. भारतीय समाजात असलेल्या जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि असमानता यामुळे वंचित घटक सतत शोषित व उपेक्षित राहिले होते. या अन्यायकारक व्यवस्थेविरुद्ध लढा देत त्यांनी सामाजिक न्यायाला संविधानाचा मूलाधार बनवले.

आंबेडकरांनी मांडलेल्या सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वज्ञानात समता, बंधुता आणि स्वातंत्र्य या मूल्यांना केंद्रस्थानी ठेवले. त्यांच्या मते जर समाजात विषमता आणि अन्याय असेल, तर लोकशाही ही फक्त नावापुरती राहते. म्हणूनच त्यांनी संविधानात समानतेचा अधिकार, अस्पृश्यता निर्मूलन, आरक्षण, शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्क, तसेच दुर्बल घटकांना संरक्षण देणाऱ्या तरतुदींचा समावेश केला.त्यांनी आर्थिक न्यायालाही तितकेच महत्त्व दिले. त्यांच्या मते सामाजिक न्याय फक्त जातीनिर्मूलनापुरता मर्यादित नसून आर्थिक संधींच्या समतेशी जोडलेला आहे. म्हणूनच त्यांनी जमीन सुधारणा, कामगार कायदे, महिलांचे हक्क आणि दुर्बल वर्गाच्या उन्नतीसाठी अनेक उपाय सुचवले.

डॉ. आंबेडकरांनी समाजात "मानवतेचा धर्म" रुजवण्यावर भर दिला. त्यांनी बंधुता या मूल्याला विशेष महत्त्व दिले, कारण बंधुतेशिवाय समता व स्वातंत्र्य टिकू शकत नाही. त्यांच्या मते सामाजिक न्याय म्हणजे फक्त कायदेशीर संरक्षण नव्हे, तर समाजाच्या मानसिकतेतील बदलही आवश्यक आहे.आज भारतात सामाजिक न्यायाचे धोरण हे शासनाच्या प्रत्येक पातळीवर दिसून येते. आरक्षण, शिक्षण व रोजगारातील संधी, स्त्री-पुरुष समानता या सर्व गोष्टी आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वज्ञानाचीच फलश्रुती आहेत.म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक न्यायाचे तत्त्वज्ञान हे भारतीय लोकशाहीचे आत्मा मानले जाते.

राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्वांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान

भारतीय संविधानातील राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्वे ही राष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवनाला दिशा देणारी मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. या तत्वांचे मूळ उद्दिष्ट म्हणजे समाजात न्याय, समानता व बंधुता प्रस्थापित करणे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधान रचताना या तत्वांना विशेष महत्त्व दिले.

त्यांच्या मते केवळ राजकीय लोकशाही पुरेशी नाही, तर सामाजिक व आर्थिक लोकशाही ही त्यासोबत आवश्यक आहे. याच दृष्टिकोनातून धोरणनिर्देशक तत्वांची मांडणी करण्यात आली. यामध्ये गरीब व दुर्बल घटकांचे संरक्षण, आरोग्य व शिक्षणाचा अधिकार, आर्थिक विषमता कमी करणे, कामगारांचे हित जपणे, ग्रामीण विकास, तसेच स्त्री-पुरुष समानता या मुद्द्यांना प्राधान्य देण्यात आले.आंबेडकरांनी स्पष्टपणे सांगितले की, ही तत्वे न्यायालयीन अंमलबजावणीस पात्र नसली तरी राज्यकर्त्यांनी धोरणे आखताना त्यांचे पालन करणे हे नैतिक व राजकीय कर्तव्य आहे. कारण या तत्वांमुळेच भारतीय लोकशाही अधिक व्यापक व समतोल स्वरूप धारण करते.या तत्वांमध्ये आंबेडकरांचा समाजवादी दृष्टिकोन, वंचित घटकांबद्दलची संवेदनशीलता व लोककल्याणाची बांधिलकी स्पष्ट दिसते. ते मानायचे की खऱ्या अर्थाने लोकशाही टिकवायची असेल तर समाजातील प्रत्येक घटकाला समान संधी, शिक्षण, आरोग्य व रोजगाराची हमी मिळाली पाहिजे.म्हणूनच राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्वांद्वारे आंबेडकरांनी भारतीय लोकशाहीला एक सामाजिक न्यायाधारित स्वरूप दिले. या तत्वांमुळे लोकशाही केवळ राजकीय चौकटीत मर्यादित न राहता ती समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची हमी देणारी ठरली.

आरक्षण व्यवस्था व महिला

भारतीय संविधानाने सामाजिक न्याय साध्य करण्यासाठी आरक्षण व्यवस्था ही एक महत्त्वपूर्ण यंत्रणा निर्माण केली. ऐतिहासिक अन्याय, सामाजिक विषमता व दीर्घकालीन शोषण यामुळे वंचित घटकांना समान संधी मिळाल्या नाहीत. हे लक्षात घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीय घटकांसाठी शिक्षण, नोकरी आणि राजकारणात आरक्षणाची तरतूद केली.

महिलांच्या संदर्भात आरक्षण व्यवस्था अधिक महत्त्वाची ठरते. कारण भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना दीर्घकाळ दुय्यम स्थान देण्यात आले. त्यांना शिक्षण, रोजगार व राजकीय सहभाग यामध्ये पुरेशी संधी मिळाली नाही. परिणामी लैंगिक विषमता निर्माण झाली. या समस्येवर उपाय म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, महानगरपालिका) महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली.आरक्षणामुळे महिलांना सार्वजनिक जीवनात प्रवेशाची संधी मिळाली, नेतृत्व कौशल्य विकसित झाले व निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढला. यामुळे त्यांचे सक्षमीकरण घडू लागले. शिक्षणक्षेत्रात व नोकरीच्या संधींमध्येही आरक्षणाने महिलांच्या प्रगतीचा मार्ग खुला केला.परंतु, काही आव्हाने अद्यापही आहेत जसे की, राजकीय प्रतिनिधित्वात पती किंवा कुटुंबाचा प्रभाव, सामाजिक पूर्वग्रह, ग्रामीण भागातील मर्यादा इत्यादी. तरीही आरक्षण ही महिलांना सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय मुख्य प्रवाहात आणणारी प्रभावी यंत्रणा ठरली आहे.

लोकशाही व सामाजिक क्रांती

भारतीय संविधानाची सर्वात मोठी देणगी म्हणजे लोकशाही व्यवस्था. लोकशाही म्हणजे केवळ निवडणुकांद्वारे सरकार स्थापनेची पद्धत नाही, तर ती एक जीवनपद्धती आहे. यात नागरिकांना समानता, स्वातंत्र्य व न्याय मिळणे ही मूलभूत तत्त्वे आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, राजकीय लोकशाहीसोबत सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीही आवश्यक आहे.इतिहासात भारतीय समाजात जातिभेद, अस्पृश्यता, स्त्रीद्वेष आणि असमानता ही खोलवर रुजलेली होती. या अन्यायकारक प्रथांविरुद्ध सामाजिक क्रांती घडवणे आवश्यक होते. म्हणूनच संविधानात मूलभूत हक्क, राज्य धोरण निर्देशक तत्वे आणि आरक्षण व्यवस्था यांचा समावेश करण्यात आला. यामुळे सामाजिक विषमता कमी करणे, वंचित घटकांना संधी देणे आणि स्त्रियांना समान हक्क मिळवून देणे शक्य झाले.

सामाजिक क्रांती म्हणजे समाजातील जुनाट परंपरांचा त्याग करून समानतेवर आधारित नवीन सामाजिक रचना उभारणे. शिक्षणाचा प्रसार, स्त्री-पुरुष समानता, शोषित घटकांचा सन्मान, कामगारांचे संरक्षण आणि आर्थिक न्याय ही त्याची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. लोकशाही या प्रक्रियेला वैचारिक व कायदेशीर आधार देते. त्यामुळेच लोकशाही व सामाजिक क्रांती या एकमेकांपासून वेगळ्या नसून परस्परपूरक आहेत.

निष्कर्ष

लोकशाही ही सामाजिक क्रांतीची साधनरूप शक्ती आहे. ती समाजातील सर्व घटकांना समान अधिकार व संधी उपलब्ध करून देते. सामाजिक क्रांतीशिवाय लोकशाही अपूर्ण राहते, तर लोकशाहीशिवाय सामाजिक क्रांती टिकाऊ राहत नाही. डॉ. आंबेडकरांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे, खऱ्या अर्थाने न्याय्य, समतामूलक आणि मानवी मूल्यांवर आधारित समाज निर्माण करण्यासाठी या दोन्ही संकल्पना एकत्रितपणे कार्यरत राहणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची

1. आंबेडकर, भीमराव रामजी (१९५०). *भारताचे संविधान व त्याची प्रस्तावना.* नवी दिल्ली : भारत सरकार प्रकाशन.
2. देशपांडे, शंकरराव (२०१५). *भारतीय लोकशाही : इतिहास व वर्तमान.* पुणे : प्रतिमा प्रकाशन.
3. कांबळे, सुनील (२०१८). *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार.* नागपूर : विदर्भ साहित्य मंदिर.
4. गायकवाड, अरुण (२०२०). *भारतीय संविधानातील सामाजिक न्यायाचे तत्त्वज्ञान.* औरंगाबाद : संकल्पन प्रकाशन.
5. सावंत, एस. टी. (२०१९). *भारतीय संविधान व राज्य धोरण निर्देशक तत्वे.* पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.
6. जोशी, अरविंद (२०१६). *भारतातील सामाजिक क्रांतीचे प्रवाह.* मुंबई : हिमालय प्रकाशन.
7. पाटील, विजय (२०२१). *लोकशाही, सामाजिक समता आणि भारतीय समाज.* कोल्हापूर : उत्सव प्रकाशन.
8. भारतीय राज्यघटना – *घटनादर्शिका व अधिवेशन चर्चासत्रे.* नवी दिल्ली : संसद प्रकाशन.